

Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г.Шевченка

Кафедра українознавства
і політології

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

**Матеріали
науково-методичного
семінару**

Випуск сьомий

**Чернігів
2005**

I.M. Акименко,
кандидат історичних наук

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТІРЯ (ІІ ПОЛОВИНА XVII –XVIII СТ.)

Монастирські господарства часів Гетьманщини мали чітко організовану систему господарювання і включали в себе такі види діяльності, як хліборобство, городництво, садівництво, тваринництво тощо.

Наявність у Троїцько-Іллінського монастиря великих площ (тільки пахотних земель на 382 чверті посівів володіння самої обителі та на 2060 чвертей посівів поселян) давала можливість ченцям вирощувати різні культури і в першу чергу, зернові. Основні монастирські угіддя знаходилися на землях Чернігівського та Городнянського повітів. Зокрема, частина власне монастирських земель у Чернігівському повіті в переважній більшості була придатною тільки для вирощування зернових культур. Села Количівка, Янівка, Старий Білоус мали "земли пахотної достаточної", завдяки чому їх населення займалося в основному хліборобством (1). У Городнянському повіті значні земельні площі були зайняті в основному лісами, а на існуючих ґрунтах монастирські селяни вирощували технічні культури, як правило, зернові і бобові.

Розташування основних продуктивних угідь монастиря на північ від Чернігова значно впливало на урожайність, тому показники зібраного врожаю теж були посередніми. Понад 50 відсотків наділів Троїцько-Іллінської обителі було зайнято під посіви озимих жита і пшениці. Як зазначають дослідники, вирощування озимини було вигідне, по-перше, більшою врожайністю, по-друге, раціональнішими витратами, по-третє, озимі використовувалися як сировина для виробництва горілки. Саме гуральництво для монастиря стало основним джерелом доходів. Серед ярових культур, що вирощувалися на землях монастиря, переважно в Городнянському повіті, основні площі займав овес, який використовувався в основному на прокорм коней. Крім того, з ярових вирощували ячмінь. Ця культура добре переносила кліматичні умови, тому й вирощувалася в усіх маєтках монастиря. З нього робили крупу, солод для виготовлення пива. Ярову пшеницю вирощували лише окремі монастирські господарства, переважно Чернігівського повіту, в зв'язку з тим, що процес її культивування потребував значних затрат. Тим більше, для вирощування даної культури потрібні були хороші землі, яких обитель мала обмаль. Серед інших зернових культур сіяли гречку, в основному в Городнянському повіті. Посівні площі гречки сягали 13-15% монастирських полів. На значно менших площах вирощували горох, льон, коноплі, хміль, переважно для покращення сівообороту.

Досліджуючи проблему розвитку монастирського господарства

Лівобережної України кінця XVII-XVIII ст. зауважимо, що основним способом висівання сільськогосподарських культур була традиційна аграрна практика з урахуванням основних фаз Місяця, але при умові, що пахотна земля була суха та не мала зеленої трави. Основну групу зернових культур монастирським селянам було рекомендовано сіяти тільки за нового Місяця, саме тоді відбувався активний ріст рослин. Не рекомендували саджати рослини та сіяти зерно, коли був повний Місяць. Не вважалося, що тоді рослина затримується в рості. Відповідні рекомендації практикувалися майже в кожному монастирському маєтку. Так, в Чернігівському повіті жито дозволялося розпочинати сіяти з половини серпня, ячмінь, овес у кінці квітня, гречку в даному регіоні висівали пізно – в середині червня. Такі ж поради стосувалися збору врожаю. Жито, овес, пшеницю жали серпами і в'язали у снопи колоссям догори. Снопи в такому стані зберігалися тривалий час, практично всю осінь, і навіть зиму. "Жито и иное збоже или пашню лучше серпом, нежели косою собирать, бо чистое и стерня болший- болшею пашею будет скоту в поле, також, что без гною знов жито. Овес и гречка родится."(2) Разом з тим, на показник врожайності в окремі роки впливали погодні умови та інші природні явища. В другій половині XVII - на початку XVIII ст., за дослідженнями, особливо неврожайними були 1714, 1718 рр. Причиною вимерзання ярових та озимих клинів стали сніг та мороз на початку травня і в кінці серпня (3). Втім, невеликі врожаї збирали на протязі всього означеного періоду, у зв'язку з мінливістю кліматичних умов. Погода цих років характеризувалася різкими змінами та стихійним лихом. Для досліджуваного періоду були характерними ранні зими, сильні морози, паводки, град, посухи. Однак у порівнянні з другою половиною XVIII ст., коли на більшу територію Лівобережної України сталося нашествя сарани, погодні явища були меншою бідою. На протязі 1747-1748 рр. сарана знищила частину озимого та ярого клинів хліба, що в свою чергу привело до падіння худоби, обмежень в торгівлі та винокурінні. У зв'язку з такими подіями Сенат видав спеціальний наказ про заходи по знищенню сарани та значних обмеженнях у виробництві, пов'язанному з зерном (4). Як бачимо, періодично низька врожайність зернових приводила до зменшення виробництва продуктів винокуріння, гуралень та пивоварень, що в свою чергу суттєво впливало на монастирський бюджет. Однак монастир робив усе можливе, щоб рівень розвитку сільського господарства у вотчинах зростав. Втім потрібно підкреслити, що він носив екстенсивний характер і здійснювався не за рахунок кращого обробітку землі, а внаслідок розширення площі посівів та залучення нових земель. Разом з тим на показник врожайності зернових культур впливали такі традиційні чинники, як натуральне господарство та інтенсифікація кріпацької праці. Всі орні землі монастиря були поділені на пайки, які оброблялися під доглядом підекономя. Селяни працювали на пайках, використовували свій реманент і тяглову силу-коней та волів. Були й інші причини впливу на товарне

виробництво зерна. Вирощування різних видів зернових та технічних культур давало можливість монастирю займатись різними видами промислів, до яких належали борошномельне, винокурне, пивоварне та гуральне виробництва. Для православних обителів такі промислові галузі були найважливіші, бо давали левову долю прибутку в господарстві.

Активною формою господарювання у монастирських вотчинах були городництво та садівництво, які у другій половині XVII ст. набули певних зрушень. Вони проявлялись у ввезенні нових сортів овочів, фруктів, підвищенні їх урожайності та поширенні на значній території. У монастирі для потреб його насельників існували невеликі земельні ділянки під городні культури та сад, за огорожею теж була незначна територія, зайнята під городину. Основна земля під вирощування овочевих та фруктових культур обителів була за містом, біля слобід Лісковиця та Митлівка, а також в селах Чернігівського та Городнянського повітів, де на 930 селянських городах вирощувалося все необхідне для потреб обителів. Власне монастирю належало 23 городи. Наприкінці XVII- початку XVIII ст. на монастирських городах вирощували огірки, буряки, цибулю, часник, капусту, салат, портулак, селеру, квасолю, перець, баклажани, гірчицю, кріп, аніс, петрушку, моркву, волоську ріпу, пастернак, гарбузи, мак. Про культивування картоплі у той час в архівних документах нічого не згадується. Інші овочеві культури вирощувалися в значній кількості, задовольняли потреби не тільки монастирської кухні, але і тих, хто користувався городом, зокрема найманих ділянках неподалік міста Чернігова, йшло на архієрейські столи, для послушників та ченців монастиря. Вирощені овочі у сільських маєтностях Троїцько-Іллінської обителі поставлялися для чиновників Чернігова і повітових містечок Городні та Сосниці. В урожайні роки частина овочів йшла на переробку, в монастирські льохи та льодники для зберігання до наступного врожаю, а також на продаж. Частину врожаю монастирські селяни залишали на свої власні потреби. Певну частину сільськогосподарських продуктів, вирощених на монастирських городах, потрібно було поставляти в свої консисторії, в даному випадку- Чернігівську.

Особлива увага в монастирських господарствах Лівобережної України приділялась садівництву. На всіх земельних володіннях Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря було розташовано 35 садів, два з яких знаходилися на території самої обителі і поза огорожею. Сади мали великі площі з переважною більшістю фруктових дерев. У садівництві чернігівський монастир, як і всі інші обителі, використовував найману працю (5). У функції найманих садівників входило садити дерева, робити щеплення, косити траву, слідкувати за дозріванням плодів, охороняти сад, збирати врожаї та при потребі сушити фрукти (6). Частіше такі функції у більшості монастирів Лівобережжя поєднували зі своїми основними пасічниками. У садах монастиря вирощували яблука, груші, вишні, черешні, сливи, чорнослив, смородину, як чорну, так і червону.

барбарис, агрус, малину, грецькі горіхи, виноград, абрикоси, шовковицю та полуниці. Значна кількість фруктів йшла на переробку та заготівлю на зиму. З них варили варення, повидло, сушили сушку. З ягід та яблук ще робили традиційний український напій-наливку, з винограду-червоне вино, сік. Використовували такі напої ченці в основному для особливих потреб: релігійні свята, урочисті події, які відбувалися в соборі монастиря, пов'язані з вінчанням, хрестинами. Значну частку продавали у монастирських шинках, які знаходилися майже в кожному селі, приписаному до обителі. Фрукти поставлялися в Чернігівську консисторію, на столи знатних світських осіб та царської сім'ї.

Важливою формою сільського господарства в монастирських селах були різні види тваринництва: скотарство, свинарство, конярство, вівчарство та птахівництво. В кінці XVII - на початку XVIII ст. в обительських маєтностях налічувалися сотні навіть тисячі голів худоби. Загалом, процес розведення тварин у монастирських маєтках відбувався безперервно. Головна умова - достатність кормів. Частина тварин використовувалася як тяглова, інша - відправлялася на ринки, як внутрішній, так і зовнішній. На той час поширена була торгівля волами. Про те, що на території Троїцько-Іллінського монастиря та поза його межами утримували худобу, таку, як коні, вівці, корови, кози, свідчить наявність спеціальних будівель для худоби - кошар, конюшень та хлівів (7). Наявність великої кількості сінокосів на всіх маєтностях монастиря: 66 луків та сінокісних угідь на 25 850 копиць тільки підтверджує цей факт (8). Для багатьох монастирів Північного Лівобережжя, в тому числі й Троїцько-Іллінського була характерна хутірська форма утримання худоби. У спеціальних хуторах будували житлові приміщення для людей та господарські будівлі для утримання худоби. Тут працювали в основному селяни, яких монастир наймав доглядати тварин. Найбільша кількість господарств такого типу знаходилася в місцях, де були великі луки, заболочені місця, переважно на півночі Чернігівського та частини Городнянського полків. Втім, розведенням свиней займалися в основному в тих місцях, де знаходилися винокурні промисли, так як свинарство в той час було тісно пов'язане з утилізацією відходів виробництва. Тому невід'ємним атрибутом монастирських винокурень був саж зі свинями. Для монастиря це були села, розташовані неподалік річок Окілля та Слота. Всі види продукції, які мав монастир від тваринництва, а це в основному шкіра, сало, м'ясо, у більшості йшло на монастирські потреби. Розведення різних видів домашньої птиці-гусей, індиків, курей, качок у вотчинах обителі, давало можливість використовувати продукти птахівництва для потреб монастирської братії, для реалізації в самих маєтностях та відправки певної частини до консисторії. Крім того, залишки означених продуктів вивозили на ярмарки, що збільшувало доходи монастиря.

Для господарських потреб ченці у самому монастирі і в належних

селах утримували спеціальні невеликі за розмірами конезаводи. Якщо потребувалося більше коней, ніж було в монастирській конюшні, їх переганяли з хутора або села, де був такий завод. За монастирськими тваринами доглядали спеціальні люди, яких утримували за платню, одяг та їжу: стадники, корівники, вівчарі, свинарі, воловики. Всю іншу роботу виконували звичайні монастирські селяни.

Дуже тісно з сільських господарством монастиря були пов'язані бджільництво та рибальство. Бджільництво та пасічництво вважаються найстарішими галузями господарства українських монастирів. Широкого розповсюдження бджільництво та пасічництво набуло в монастирських селах Городнянського повіту, саме там багато сіяли гречки, яка була чудовим медоносом. Пасіки створювали за рахунок бджолоїної десятини, яку збирали з селян. Найкращі та медоносні з них забирали у монастир. Селяни, що мали менш 10 вуликів, з кожного платили по 8 копійок (9). За монастирськими вуликами в маєтностях наглядали спеціальні люди-пасічники, яких наймали з селян або навколишніх міст, не належних монастирю. В цілому бджільництво та пасічництво було прибутковою статтею як в господарстві світського феодала, так і в монастирському. Воно носило товарний характер, працювало на потреби в більшості зовнішнього ринку, мед і віск збувався на посезонних ярмарках та недільних базарах всієї Лівобережної України. Мед та медівництво продавали в монастирських шинках. Крім того, територія Чернігівського краю, з його лісами давала можливість займатися ще й бортним бджільництвом- добувати мед диких бджіл. Таким промислом займалися в основному монастирські селяни Городнянського повіту, що в свою чергу було одним з засобів їх існування.

Важливу роль в економічному житті монастиря відігравало рибальство. Рибні страви були основною їжею під час релігійних постів. Як бджільництво, рибальське господарство носило підприємницький характер і мало попит на ринку. Українська риба була відома навіть на європейських ринках, тому ціна на неї була завжди високою. Густа мережа річок на території Чернігівського, Городнянського та Сосницького повітів, наявність великої кількості власних озер сприяли розвитку рибальської справи. Ставкове та річкове рибальство приносило монастирю значні прибутки, тому за рибні угіддя велась постійна боротьба. Такі об'єкти надавалися тільки з дозволу гетьмана. Підтвердження цьому-низка гетьманських універсалів, по яких не тільки затверджувалися монастирські володіння, а й охоронялися місця рибної ловлі (10). Такими були універсали українських гетьманів І.Мазепи та І.Скоропадського, надані обителі на право володіння та охорону маєтностей, в яких були ставки та річки. Монастирські озера та річки, біля яких розташувалися поселення, були багаті на різні види риби: сомів, лящів, линів, карасів, окунів, щук. Монастир ретельно стежив за рибним господарством, а для вилову риби наймавав селян, яких звільняли

від панщини, платили їжею та горілкою. Широкого розповсюдження набула також оренда монастирських озер, що приносили значні прибутки. Механізм передачі в оренду простежується по кількості та змісту заставних листів мешканців сіл Перелюб та Городище та маєтності обителі (11). Більша частина орендарів не могла вчасно розрахуватися, бо щорічна сума становила 60-70 карбованців. Крім того, потрібно було ще й доставляти бочки з рибою в обитель та консисторію.

Отже, підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що монастир намагався вести своє сільське господарство раціонально з урахуванням як зовнішніх, так і внутрішніх потреб. Аналіз матеріалів свідчить про прихильність обителі до розвитку товарно-грошових відносин, переходу на нові форми господарювання та організацію праці, що забезпечувало монастирю міцне фінансове і економічне становище, надавало можливості для подальшої розбудови та культурно-просвітницької діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі у XVII – XVIII ст.- Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського. - X – 4477.- С.2.
2. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII в. – Харьков: Оттиск из «Заметок импер. Харьковского университета», 1909.- С.43.
3. Там само, С.141.
4. Гуржий А. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.-К., 1986.- С.31.
5. Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова.- Чернигов, 1852.-С.17.
6. Там само.- С.18.
7. Филарет. Троицкий монастырь.(Из описания Черниговской епархии.- Кн.3.-Чернигов, 1873) // Календарь Черниговской епархии на 1891-1892 гг.- Чернигов, 1890.- С. 183.
8. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДІАУК), ф. 163. Чернігівський Троїцький Іллінський чоловічий монастир.1664-1786, оп.1. Універсали гетьманів, купчі та замінні листи, стр.127. План земельних володінь монастиря.1672.- арк.1.
9. Маркевич Н. Вказана праця.- С.6.
10. ЦДІАУК, ф.163. Чернігівський Троїцький Іллінський чоловічий монастир.1664-1784, оп.1. Універсали гетьманів, купчі та замінні листи, спр.5 Ука: гетьмана Іоана Мазепи з приводу суперечок між мешканцями с. Перелюб та слобожанами поміщика Топольницького за суміжні ґрунти та ліс.1702.- арк.1; спр.10. Універсал гетьмана І.Скоропадського, наданий архімандриту Троїцько-Іллінського монастиря про те, що ніхто не має без дозволу архімандрита Троїцького монастиря користуватися монастирською луцею.1710.- арк.1.
11. Там само, спр.103. Копії універсалів гетьманів І.Скоропадського та Данила Апостола Троїцько-Іллінському монастиреві про володіння селами Перелюб, Слободою Білошицькою і іншими. 1751.- арк.1.